

2687-5640

PREMIUM E-JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Yıl / Year : 2022
Cilt / Volume : 6
Sayı / Issue : 20
ss / pp : 194-207

<http://dx.doi.org/pejoss.2232>
Araştırma Makalesi / Research Article
Makale Geliş / Received : 30.03.2022
Yayınlama / Published : 31.04.2022

Dr. Hatice POLAT

Milli Eğitim Bakanlığı Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni Efeler/AYDIN

<https://orcid.org/0000-0002-3358-292X>

ABBASİLER DÖNEMİNDE MU'TEZİLE EKOLÜ

Özet

Bu çalışma İslam düşüncesinde hicrî II. asrın başlarında ortaya çıkmış olan ve geliştirdiği akılcı-rasyonalist bakış açısıyla ön plan çıkan Mu'tezile ekolünün Abbasiler dönemindeki gelişim sürecini incelemeyi amaçlamaktadır. Mu'tezile, ilk olarak iman-amel ilişkisine dair tartışmalar neticesinde gerçekleştirdiği el-menzile beyne'l-menziyleyn ve el-va'd ve'l-va'id teorileri ile ortaya çıkmış; daha sonra geliştirip sistemleştirdiği tevhit, adalet ve el-emrû bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu ani'l-münker teorileri ile alameti farikasını ortaya koyarak diğer kelâmî ekollerden ayrılmıştır. Ekolün ortaya çıkışında, itikâdî tartışmaların arka planında etkili olan siyasî olaylar ve fetihler neticesinde değişen sosyo-kültürel ortam ön plana çıkmaktadır. Fırka, özellikle Emeviler döneminde başlayan ve Abbasiler devrinde devam eden tercüme faaliyetlerinin de etkisi ile kelâmî konuların yanı sıra bilgi ve varlık mevzuları üzerine de nazariyeler geliştirmiştir. Emeviler döneminde teşekkül etmeye başlayan Mu'tezile, Abbasi halifeleri Me'mun, Mu'tasim ve Vâsık zamanında altın çağını yaşamış ancak uygulanan mihne politikalarındaki aktif rollerinin de bir neticesi olarak Mütevekkil'in hilafete geçmesi ile birlikte devlet ve halk nazarında gücünü kaybetmeye başlamıştır. Araştırmada, ekolün geliştirdiği teoriler ile içinde bulunduğu siyâsî, ictimâî, dinî, kültürel şartlar, zaman-mekan bağlamında ve fikir-hadise irtibatı kullanılarak betimleyici bir metotla ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca klasik kaynaklarda geçen bilgiler, objektif bir bakış açısı ile ele alınarak tenkitçi bir yöntemle incelenmiştir. Böylece menkulden temellendirilebilir makulün seçilmesi amaçlanmıştır. Bu çalışma, Mu'tezile'nin ortaya çıkışında ve nazariyelerini sistemleştirmesinde etkili olan tarihî arka planın bir kesitini ortaya çıkarma açısından önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, Mu'tezile, Abbasiler, Usûlü'l-Hamse.

MU'TAZILA SCHOOL DURING THE ABBASID PERIOD

Abstract

In this study, Islamic thought, Hijri II. The aim of this study is to examine the development process of the Mu'tazila school, which emerged at the beginning of the century and came to the fore with the rational-rationalist perspective it developed, in the Abbasid period. Mu'tazila first emerged with the theories of al-menzile beyne'l-menziyletayn and al-va'd ve'l-va'id, which he realized as a result of the discussions on the relationship between faith and deeds; He differed from other theological schools by revealing the distinctiveness of tawhid, justice and al-amrû bi'l-ma'rûf ve'n-nehyu ani'l-munkar, which he later developed and systematized. In the emergence of the school, the socio-cultural environment that has changed as a result of political events and conquests, which is effective in the background of theological debates, comes to the fore. With the effect of the translation activities, which started especially in the Umayyad period and continued in the Abbasid period, the sect developed theories on the subjects of knowledge and existence as well as theological subjects. Mu'tazila, which started to form during the Umayyad period, had its golden age in the time of the Abbasid caliphs Me'mun, Mu'tasim and Vâsık,

but started to lose its power in the eyes of the state and the people with the transition of Mutawakkil to the caliphate as a result of their active role in the mihne policies implemented. The theories developed by the research school and the political, social, religious and cultural conditions in which it is present have been tried to be revealed in the context of time-space and with a descriptive method by using the idea-event connection. In addition, the information in the classical sources was handled with an objective point of view and examined with a critical method. Thus, it is aimed to select the justifiable reasonable from the securities. The theories developed by the research school and the political, social, religious and cultural conditions in which it is located have been tried to be revealed in the context of time-space and with a descriptive method by using the idea-event connection. In addition, the information in classical sources was handled with an objective point of view and analyzed with a critical method. Thus, it is aimed to select the justifiable reasonable from the securities. This study is important in terms of revealing a cross-section of the historical background that was effective in the emergence of Mu'tazila and systematization of its theories.

Keywords: History of Islamic Sects, Mu'tazila, Abbasids, Usulal-Hamse.

1.GİRİŞ

750 yılında kurulan Abbasiler Devleti, adını Hz. Muhammed'in (sav) amcası Abbas b. Abdülmuttalip'ten almaktadır. Aynı zamanda Hâşimîler olarak da adlandırılmışlardır. Abbasiler, fiili olarak varlıklarını Moğolların Bağdat'ı işgal ettiği 1258 yılına devam ettirmeyi başarmıştır. Emeviler gibi hanedan-devlet özelliğini taşımaktadırlar.

Abbasiler, Emevilerin Arap milliyetçiliğine dayanan politikalarının aksine mevâlîyi gözeten bir siyaset izlemişlerdir. Bu durum mevâlî bir zemine sahip olan Mu'tezile'nin Abbasi yönetimi ile yakın bir ilişki içinde olmasına neden olmuştur. Mu'tezilî alimler ile Abbasi halifeleri arasında kurulan bu sıcak ilişki sayesinde ekol mensupları, farklı inanç ve düşünce mensupları arasında gerçekleşen ilmî münazaralara katılma ve tercüme faaliyetlerinden yararlanma imkanına sahip olmuşlardır. Bu zengin kültürel ortam sayesinde ekol, bir taraftan fikirsel gelişimini tamamlarken diğer taraftan muhatap olduğu kitlenin saiki ile felsefeyle uğraşmış, mantık ve cedel ilimlerini tetkik etmiştir.

Ancak Mu'tezile, Abbasi halifesi Mütevekkil ile birlikte değişen devlet politikası neticesinde, ekol mensuplarının mihne sürecindeki etkin rollerinin de bir sonucu olarak, sahip olduğu toplumsal zemini kaybetmiştir.

Araştırmada, Mu'tezile'nin Abbasiler dönemindeki gelişimini ortaya koyabilmek için ilk olarak siyâsî arka planı incelemek amaçlanmıştır. Ayrıca farklı inanç ve kültür mensupları arasında gerçekleşen ilmî münazaralar ile tercüme faaliyetlerinin mezhep üzerindeki etkisi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda son olarak fırkanın kan kaybetmesine ve zamanla tarih sahnesindeki varlığını kaybetmesine neden olan mihne süreci üzerinde durulmuştur.

2. SİYASÎ OLAYLAR

Emeviler döneminin ırkçı ve asabiyetçi politikaları, zamanla toplumda geniş bir kitleye ulaşan mevalî tarafından tepki ile karşılanmış ve Abbasilerin isyanına destek verilerek Abbasi yanlısı bir tutum sergilenmesine yol açmıştır. Abbasiler de genel olarak kendilerine toplumsal bir taban oluşturabilmek amacıyla mevâlîyi gözeten bir politika yürütmüşlerdir.

Bu süreçte mevalî bir tabana sahip Mu'tezile de Mütevekkil dönemine kadar Abbasi halifeleri tarafından desteklenmiştir. Kâdî Abdülcebâr (ö.415/1025), Fadlu'l-İ'tizal'de Abbasiler'in ikinci halifesi olan Mansûr ile Amr b. Ubeyd'in (ö. 114/761) yakın ilişkisinden bahseder. Halife Mansur, hilafeti döneminde Mu'tezilî bilginleri kendi yanına çekmeye çalışmış; bu hususta Amr b. Ubeyd'den de yardım istemiş fakat Amr, devlet ricaline yakın olmayı tercih etmemiştir (Kâdî Abdülcebâr, tah.1974; 246-248).

İbnü'l-Murtazâ da Abbasi halifelerinden Mansûr (136-158/754-775), Me'mûn (198-218/813-833), Mu'tasım Billâh (218-227/833-842), Vâsık (227-232/842-847), Mühtedî Billâh (255-256/869-870) ve Mu'tazıd Billâh'ın (279-289/892-902) Mu'tezilî düşüncede olduğunu nakleder. Abbasi halifelerinden Mehdî (148-169/775-785) ise, meclisinde Şebib b. Şebbe'den (ö. 170/786) Amr b. Ubeyd'in sözlerini anlatmasını istemiştir (İbnü'l-Murtazâ, tah. 1988; 122-127). Ayrıca Mehdî, hilafetinin ilk yıllarında Mu'tezile'ye karşı bir tutum sergilemişse de Zenâdîka hareketine karşı başlattığı mücadelede Mu'tezile'den yararlanmak zorunda kalmıştır.

Harûnürreşid (170-193/786-809) döneminde halife ile Mu'tezilî âlimlerin arası iyi değildir. Harûnürreşid, Bağdat Mu'tezilesi'nin lideri kabul edilen Bişr b. Mu'temir'i (ö. 210/825) Râfizâ olduğu gerekçesi ile hapse attırılmıştır. Bişr ise, hapiste kendi üzerine atılan bu ithamları reddeden bir şiir yazmıştır (İbnü'l-Murtazâ, tah. 1988; 52; Kâdî Abdülcebâr, tah.1974; 265). Aynı şekilde Bağdat Mu'tezilesi'nin bir diğer âlimi olan Sümâme b. Eşras (ö. 213/828) de zındıklık ithamı ile Harûnürreşid tarafından hapse atılmıştır (Hatîb Bağdâdî, tah. 2001; VIII, 22).

Muammer Akoğlu, gerek Bişr'in gerekse Sümâme'nin Harûnürreşid döneminde hapse atılmalarının nedeni olarak; onların, Bermekî ailesi ile olan yakınlığına işaret etmektedir (Akoğlu, 2006; 48). Zira Harûnürreşid, ülkedeki İran nüfuzunu ortadan kaldırmak amacıyla yıllarca vezirlik görevini üstlenen Bermekî ailesini yönetimden uzaklaştırmış ve Câ'fer b. Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'yi (ö. 187/803) öldürtmüştür (Taberî, t.y.; 1683). Fakat İbnül-Murtazâ, Tabakât'ında Harûnürreşid'in cidal ilmini yasaklatıp mütekellimleri hapse attığından bahseder (İbnü'l-Murtazâ, tah. 1988; 128). Dolayısıyla halifenin bu iki Mu'tezilî âlime karşı tutumunda siyâsî nedenlerin yanı sıra fikrîsel bir temelinin de olması mümkündür.

Diğer taraftan halifenin oğlu olan Me'mûn'un eğitim sürecinde, daha önce halife Mehdi'nin dayısının çocuklarına da hocalık yapan, on dört kıraat imamından biri olan ve Mu'tezilî olduğu nakledilen Yahyâ b. Mübârek el-Yezidî'nin (ö. 202/817) yer alması (Mertoğlu, 2013); Mu'tezilî âlimlerin sarayda hala aktif olduklarını göstermektedir.

Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsık dönemlerini kapsayan 198-232/813-846 yılları arası Mu'tezile tarihi için "altın çağ" olarak tanımlamak mümkündür. Bu devirde Ebü'l-Hüzeyl (ö. 235/849), Ebû Bekir el-Esam (ö. 200/816), Muammer b. Abbâd (ö. 215/830), Bişr b. Mu'temir (ö. 210/825), Hişâm el-Fuvâtî (ö. 218/833'den önce),Nazzâm (ö. 231/845) (ö. 231/849), Ali el-Esvârî (ö. 240/854), Sümâme b. Eşras (ö. 213/828), Ebû Mûsâ el-Murdâr (ö. 226/841), Ahmed b. Ebî Duad (ö. 240/854), Abbâd b. Süleyman (ö. 250/864), Câhız (ö. 255/868), Ca'fer b. Mübeşşir (ö. 234/848-849), Ca'fer b. Harb (ö. 236/850-851) gibi Mu'tezilî düşüncenin usul ve kaidelerini geliştirip sistemleştiren âlimler yetişmiştir.

3. İLMÎ MÜNAZARALAR

Abbasiler döneminde de Emeviler'e benzer şekilde halifelerin destekleri ile Müslümanlar ile farklı inanç vedüşünceye mensup kişiler arasında ilmî münazaralar olmuştur. Nastûrî patriği Timotheos, 781 yılında Halife Mehdi'ye Hristiyanlığın ilahî yönünü anlatmıştır. (Hitti, çev. 1989; II, 543). Halife Me'mûn'un bulunduğu ortamda, Yuhannâ'nın öğrencisi Theodore Ebû Kurre (ö. 812'den sonra) ile Müslüman bilginler arasında İsa'nın konumu çerçevesinde gerçekleşen münazara da bir diğer örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. (Cârullah, 1974; 25). Ayrıca daha Harûnürreşid zamanında İncil, Ahmed b. Abdullah b Selâm tarafından Arapçaya tercüme edilmiştir. (Hitti, çev.1989; II, 543). Tercüme işlerinde aktif olan Huneyn ailesi, Mettâ b. Yunus, Yuhannâ b. Adî, Abdülmesih b. Nâime, Yuhannâ en-Nahvî gibi mütercimlerin Hristiyan olması, iki toplum arasındaki ilişkiye taalluk etmektedir.

Hindistan topraklarının da Müslümanlar tarafından fethedilmesinden sonra taraflar arasında ilmî münazaralar gerçekleşmiştir. Bu münazaraların ilk örneği Cehm b. Safvan (ö. 128/745-46) ile Sümeniyye mensubu bir grup arasında gerçekleşmiştir (Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, tah. 2005; 196-199). Vasıl b. Ata (ö. 131/748) ise, bazı öğrencilerini Sümeniyye ve Seneviyye mensupları ile tartışmaları için göndermiştir (İbnü'l-Murtazâ, tah.1988; 32,42).

İki toplum arasındaki ilişkilere bir diğer örnek, Harûnürreşid dönemine aittir. Hârûnürreşid, cidal ilmîni yasaklamış ve mütekellimleri hapsedirmiştir. Fakat bu dönemde Hintli bir yöneticinin isteği üzerine bir kadı ile Sümeniyye âlimi arasında bir tartışma gerçekleşir. Kadı, bu tartışmada yetersiz kalınca halife, hapsedirdiği mütekellimler arasından bir genci göndermek ister. Ancak çevresindekilerin de tavsiyesi ile bu kararından vazgeçerek gencin hocası olan Muammer b. Abbâd'ı (ö. 215/830) gönderir. Muammer'i tanıyan Hint Meliki, onun eli ile gerçeklerin ortaya çıkmasından korktuğu için yolda onu zehirlettirerek öldürür (İbnü'l-Murtazâ, tah.1988; 54-55).

Bu anektot, Harûnürreşid'in hilafetinin 809 yılında sona erdiği Muammer'in vefatının ise 830 olduğu göz önüne alınırsa tarihî gerçekler ile uyuşmamaktadır. Ayrıca aynı hikâye Tabakât'ta ikinci kez tekrarlanmakta fakat bu defa olayda Muammer yerine onun öğrencisi olan Ebû Halde'nin (İbnü'l-Murtazâ, tah.1988; 58-59) ismi geçmektedir. Bu ikinci rivayet, tarihî seyre daha uygun düşmektedir.

Böylece fethedilen bu topraklardaki mevcut sosyo-kültürel arka plan ve taraflar arasında gerçekleşen münazaralar neticesinde, İslâm düşüncesinde Hint tesirinin; ilahiyat, matematik, astronomi, tıp gibi farklı alanlarda gerçekleştiğini görürüz. İlahiyat alanında Müslümanlar ile Hintli âlimler arasındaki en önemli ihtilaf konuları tenasüh ve nübüvvetin inkârı olmuştur. Hint dinlerinin tesirinde teşekkül ettiği iddia edilen bir diğer konu ise, atom nazariyesidir.

Çok kültürlü bir sosyal yapıya sahip olan Irak'ta bütün kültürler bu şekilde birbiri ile kaynaşmıştır. Basra Mescidi örneğinde olduğu gibi her grubun bir ders halkası vardı. Bu halkalara farklı dinlerden, milletlerden ve fikirlerden insanlar katılabiliyor, soru sorup düşüncelerini dile getirebiliyorlardı. Bu insanlar evlerde ve halifelerin saraylarında da bir araya geliyor ve müzakere edebiliyorlardı. Böylelikle fikirler birbiri ile kaynaşıyordu.

Farklı kültürlere mensup âlimler ile yapılan fikrî münazaraların gerçekleştiği dönemde, Abbasi halifesi Mehdi'nin, Nastûrî Patriği I. Tmetheos'dan Aristo'nun Topika kitabını çevirmesini istediğini görürüz. Patrik, bu kitabı 782 civarında dönemin Mısır valisinin Hristiyan kâtibi Ebû Nüh'un yardımı ile Yunancasına da başvurarak Süryaniceden çevirir. Bu

eser, daha sonra iki defa daha tercüme edilmiştir. Topika gibi zor bir eserin tercih edilmesi, kitabın içeriği itibarı ile İslâm toplumunun ihtiyaçlarına cevap veriyor olmasıdır. Topika, cedel ilmini sistematik bir şekilde öğretme amacı ile yazılmış bir diyalektik eserdir. Eserin amacı, insanların bir tezi savunmalarını ya da çürütmelerini sağlayacak, genel kabullere dayalı bir yöntem geliştirmektir (Gutas, çev.2003; 66-67). Abbasiler döneminde ülkede yaşayan İslâm dışı din mensupları ile Müslümanlar arasında yaşanan dinî münazaralar ve bu münazaralarda ortaya çıkan İslâm akaidini savunma ihtiyacı, bu eserin tercüme ettirilmesine sebep olmuştur.

Fethedilen coğrafyadaki farklı inanç ve öğretilerin etkileri, fetihler sonrasında da devam etmiştir. İran dinlerinin, gnostik ya da batınî fırkalara yansımaları olduğu gibi Abbasiler dönemindeki kültür hayatı üzerinde de belirgin izleri olmuştur. Bu dönemde İbnü'l-Mukaffa' (ö. 142/759), Beşşâr b. Bürd (ö. 167/783-84), Ebû Nüvâs (ö. 198/813), Abdülkerîm b. Ebü'l-Avcâ (ö. 155/772) gibi meşhur edebiyatçı ve şairler, Zenâdika arasından çıkmıştır.

Zenâdika, zındık kelimesinin çoğulu olup ilk olarak milâdî III. yüzyılın sonlarında Sâsânîler tarafından, nûr ve zulmet tanrılarına inanan Maniheistlere¹ yönelik mücadelede onları tanımlamak amacıyla kullanılmıştır (Öz, 21013) Araplar, bu kavramı İranlılardan alarak Senevî inanca sahip olanlar için kullanmaya başlamışlardır (Mes'ûdî, tah. 1973; I, 251).

Abbasiler döneminde Maniheistlerin oluşturduğu tehlike fark edilmiştir. Özellikle halife Mehdî döneminde, Maniheistlere karşı müsamahasız bir mücadele gerçekleştirilerek Divanu'z-Zenâdika kurulmuştur. Bu dönemde zındık kavramı ile kastedilen, Maniheistlerdir. Ayrıca mütekellimlerden, Maniheist fikirleri çürüten kitaplar yazmaları da istemiştir. Halife Mehdî'nin Topika'yı tercüme ettirmesinde bu olayların etkisi büyük olmalıdır.

Mu'tezile, henüz teşekkül döneminden itibaren genellikle İranlılardan oluşan Zenâdika tehlikesini baştan görmüş ve buna karşı İslâm inancını savunmak amacı ile mücadele etmiştir. Bu konuda yazdıkları reddiyelerin yanı sıra Vâsıl, İslâm akâidini savunmaları için ülkenin farklı bölgelerine öğrencilerini göndermiştir (İbnü'l-Murtazâ, tah. 1988; 32,42; Ebu'l-Ferec, tah.2008; III, 34; Cârullah, 1974; 37-38). Maniheistlerle girilen bu münazaralar neticesinde önemli bir oranda felsefi kelâm külliyyatı oluşmuştur. Bu dönemde kelâmcılar, cevher-gevher örneğinde olduğu gibi bazı kavramları da Farsçadan almışlardır (Seyyid Numanu'l-Hak, çev. 2007; 82).

Mu'tezile'nin Maniheistler ile diyalogu Vâsıl (ö. 131/748) ve Amr (ö. 144/761) dönemine dayanır. Vâsıl ve Amr, Basra'da bir Budist'in evinde Maniheist görüşleri ile tanınan Abdülkerim el-Avcâ, Salih b. Abdulkuddûs ve Beşşâr b. Bürd sık sık görüşmüştür. Vâsıl bu görüşmelerin neticesinde Maniheizm'e bir reddiye yazmıştır. Ayrıca Beşşâr'ın savunduğu ateş akidesine karşı devrinin tabiat felsefesine dayanan toprak akidesini savunmuştur. Safvân el-Ensârî'nin Vâsıl'a yazdığı şiirinde bu akide anlatılmıştır (Câhız, tah. 1998; I, 27).

Mecûsî ve Seneviler ile karşılıklı uzun süren münazaraları olan bir diğer Mu'tezilî âlim Ebü'l-Hüzeyl'dir (ö. 235/849-50 [?]). Ebü'l-Hüzeyl'in, Düalist fikirleri ile tanınan Salih b. Abdulkuddûs ile tartışmalarının olduğu ve onun, getirdiği deliller ile muhatabının görüşlerini zayıflatmayı başardığı nakledilmiştir. İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Hüzeyl'in Milas adlı kitabından bahseder. Mecûsî olan Milas, Seneviyye'den bir grupla Ebul-Huzeyl'in tartışmasını izler ve Müslüman olur.

¹ III. yüzyılda Mani tarafından eski İran'da kurulan ve günümüzde müntesibi bulunmayan gnostik bir din. Detaylı bilgi için bkz. Şinasi Gündüz, "Maniheizm", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/maniheizm> (13.02.2020).

İran coğrafyasında yer alan Seneviyye'nin de etkisi ile Müslümanlar arasında kötülüğün kaynağı üzerinde durulmuştur. Bu çerçevede, kötülüğün Allah'a mı yoksa şeytana mı nispet edileceği; Allah'ın, insanları yanlış sürüklemesine rağmen şeytanın kalmasına nasıl razı olduğu soruları Müslümanlar arasında tartışılmıştır. Bu tartışmalar, Mu'tezile'nin adalet ilkesinin gelişmesinde etkili olmuştur. Mu'tezile'nin adalet, ilahî lütuf, salâh-aslah konularında geliştirdiği nazariyeleri vardır. Mu'tezile, geliştirdiği bu nazariyeler ile kötülüğün kaynağı konusunda Zerdüşterin İslâm'a saldırılarına cevap vermiştir.

Abbasiler döneminde, genelde İslâm düşünce tarihi özelde ise Mu'tezile için en önemli olaylardan biri de Emeviler döneminde başlayan tercüme faaliyetlerinin sistemleştirilerek devam ettirilmesi olmuştur.

4. TERCÜME OLAYLARI

İslâm coğrafyasında ilk dönemde, Hint ve İran merkezli düşüncelerin etkisi daha kuvvetli iken zamanla Yunan kaynakları ön plana çıkmıştır. Bu durum çevrilen eserler de kendini göstermiştir. Bu değişimin nedeni ilmî sebeplerden ziyade dinî sebeplere dayanmaktadır. Çünkü Hint felsefesi, İslâm dünyasına Maniheistler kanalı ile girmiştir. Maniheistlerin, düalist bir din anlayışına sahip olması Müslümanların bu felsefeye daha ihtiyatlı yaklaşmalarına sebep olurken; Yahudi ve Hristiyan kanalı ile aktarılan Yunan felsefesi, bu kadar tehlikeli kabul edilmemiştir (Sunar, 1967; 23). Dolayısıyla Müslümanlar, doğrudan ulaşılan bir Yunan felsefesinden ziyade Yahudi, Hristiyan ve Helenistik felsefenin izlerini taşıyan bir Yunan düşüncesinin etkisi altında olmuşlardır.

Eski Yunan kaynaklı ilim ve felsefe, İskender'in ölümünden fetihlerin gerçekleştiği döneme kadar Mısır, Filistin, Suriye, Irak ve İran'da korunmuş; Antakya, Harran, Urfa, Cundişapur ve İskenderiye'de bulunan felsefe okullarında da bu ilimler devam ettirilmiştir.

Eski Yunan birikiminin doğu dünyasına aktarılmasındaki en önemli unsur, Büyük İskender'in milattan önce dördüncü asırda gerçekleştirdiği fetihlerdir. Bu fetihlerin sonucunda Mısır'da bulunan İskenderiye medresesi, Helenistik çalışmaların önemli bir merkezi haline gelerek; Yeni Eflatuncu felsefenin beşiği kabul edilen Atina ile yarışan bir okul oldu. Özellikle altıncı asırda, Bizans imparatoru Justinyen'in Atina'yı işgali ile Yunan ilimleri, İskenderiye medresesi kanalı ile Suriye'ye geçerek burada büyük bir gelişme göstermişti. Yunan ve Süryanî ilimleri, Süryanî medreselerinde tetkik edildikten sonra; Süryanî bilginler tarafından, Yunancadan Süryanîceye tercüme edildi.

Bu tercümede Sasani imparatoru Kisra Enûşirvân (ö. 579) tarafından kurulan Cundişapur Tıp Akademisi'nin büyük bir rolü vardır. Bizans imparatoru tarafından ülkeden gönderilen birçok bilim adamının Cundişapur'a gelmesi, buradaki bilimsel faaliyetlere büyük bir katkı sağlamıştır. İslâm fetihleri sonrasında da halifeler, buradaki çalışmalarını desteklemeye devam etmişlerdir (Carr, çev. 1998; 10-11).

Kisra Enûşirvân, burada bulunan âlimlere, Yunanca eserlerin Farsçaya tercümesini yaptırmıştır. Ayrıca Cundişapur'un Hindistan'a yakın olmasından dolayı burası, Hint kültürü ile de temas halindedir. Böylece Cundişapur Hint, Yunan ve Fars kültürlerinin ortak temas noktası olmuştur.

Bölgedeki güçlü bir felsefî birikime sahip şehirlerden biri olan Harran, Eski Yunan ilimlerinin yanında Keldânî ilimlerin bilgisine de sahiptir. Hellenistik kültürün hâkim olduğu Harran'da

Sâbiî âlimler, Helenistik geleneği İslâm fetihleri sonrasında da yaşatmaya devam ettirerek tercüme faaliyetlerinde önemli bir görev üstlenmişler ve sahip oldukları eserlerin büyük bir kısmını Arapçaya aktarmışlardır (Watt, çev. 2010; 253).

Bağdat'ın başkent olmasından sonra ortaya çıkan entelektüel ortam ve kentleşme olgusu, toplumun bilgiye olan ihtiyacını arttırmıştır. Bu durum geniş çaplı bir tercüme faaliyetine zemin hazırlamıştır (Aydınlı, 2010; 31). Emevilerin son dönemlerinde bireysel çabalar ile gerçekleşen çeviriler, Abbasiler döneminde kurumsal bir nitelik kazanmıştır. Bu dönemde Beytül-Hikme'nin kurularak çeviri faaliyetlerinin devlet himayesinde gerçekleştirme projesi, Mu'tezile'nin de desteklediği bir proje olmuştur. Mu'tezilî âlimlerin devlet adamları ile olan yakınlığı, onların bu tercümelere kısa sürede ulaşmalarını sağlamıştır.

Yunanca, Suriye topraklarında Bizans ve Sasaniler dönemlerinde resmi dildir. Süryanice (Aramice) ise, Hristiyan kiliselerinde kullanılmaktadır. İslâm fetihlerinden sonra Arapçanın resmi dil olması ile birlikte ilk halifeler, öncelikli olarak Irak'ta Fars idaresi ile alakalı olan her şeyin Arapçaya tercümesini istediler. Felsefî ve ilmî çalışmaların tercümesi, Huneyn b. İshak okulunun çalışmaları ile başlasa da buradaki çalışmalar, sistematik olmayıp bireysel ilgiye yöneliktir. Sistematik tercüme çalışmaları ise, Abbasiler döneminde başlayabilmıştır. Bu dönemde yapılan ilk çalışmalar, genellikle tıp ve astronomiye yönelik iken zamanla felsefî çalışmalar önem kazanmıştır.

Tercüme çalışmalarında öne çıkan diğer iki isim ise halife Mansur döneminde İbnü'l-Mukaffa' ve Harun Reşid döneminde Yuhannâ b. Mâseveyh'tir. Abbasiler döneminde önemli mütercimler arasında Yahyâ b. Bitrîk, Haccâc Matar, Kustâ b. Lukâ ve Sâbit b. Kurrâ'yı da saymak gerekir. Onuncu asrın önemli mütercimleri ise Metâ b. Yunus, Sinân b. Sâbit ve Yahyâ b. Âdî'dir (Carr, 1998; 12-14).

Tercüme hareketleri döneminde mütercimler, genellikle Hristiyan'dır ve Arapçaya ilave olarak Süryanice ile Yunanca da bilmektedirler. Mütercimlerin bazıları saray doktorudur. Buhtîşû ailesi ve Yuhannâ b. Mâseveyh gibi. Ayrıca Buhtîşû ve Huneyn b. İshak örneğinde olduğu gibi, tercüme çalışmalarını aile içinde kuşaklar boyu devam ettirenler de mevcuttur (Carr, 1998; 31).

Mu'tezilî âlimlerin, bu çalışmalara erken sürede ulaşabilmiş olmaları; onların, teorilerini Yunan felsefesinin gölgesinde geliştirdiklerine yönelik iddialarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Müsteşrikler, ilk kelâmcıların lahûtî meseleleri münakaşa esnasında Aristo mantığını kullandığını iddia ederler. Buna göre, Mu'tezile üzerinde Aristo felsefesinin önemli bir etkisi söz konusu olup Mu'tezile'nin ikinci kuşağı, eserlerini Aristo'nun gölgesinde te'lif etmişlerdir. O'leary, neredeyse Mu'tezile tarafından ortaya konan bütün nazariyelerin Yeni Eflatuncu Aristo şârihlerinin gölgesinde geliştiğini iddia etmektedir (O'leary, çev. 1971; 84). Nicholson da benzer iddiaları gündeme getirerek Müslümanlar tarafından ortaya konan bütün felsefî ve bilimsel birikimin Yunan kültüründen türetildiğini dile getirmiştir (Nicholson, 1977; 358).

Ali Sami en-Neşşâr, bu iddianın günümüze kadar devam eden bir hata olduğu fikrindedir. O, bu kanaatin gelişmesinde aşağıdaki nedenlerin etkili olabileceğini düşünmektedir: Bu nedenlerden ilkinde göre Mu'tezile, erken devirlerde Hristiyanlar ile dinî tartışmalara başlamıştı. Hristiyanların bu tartışmalarda Aristo mantığını kullanması, Mu'tezile üzerinde iz bırakmış olabilir. Diğer ise, araştırmacıların ellerinde Mu'tezile'nin araştırma yöntemleri hakkında kesin bilgi verecek ilk dönemlere ait kitapların olmaması ve elimize ulaşan beşinci

asırdan sonraki kelâmcıların eserlerinin Aristo mantığı üzerine kurulmuş olmasıdır (Neşşâr, 1984; 92-93).

Aristo'nun, âlemi kadîm olarak kabul etmesinin Mu'tezile ile arasında sert bir engel olduğunu belirten Neşşâr, Mu'tezile'nin, Aristo'nun, âlemi; bir gayeye göre götüren ve cismânî olmayan, İlk Muharrik fikrine de karşı çıktığını söylemektedir. Çünkü bu düşünce, İlk Muharrik'in yaratma gücünü elinden almakta ve onu, sadece âlemi harekete geçirmekle sınırlandırmaktadır.

Ayrıca o, mütakellimlerin ve özelde Mu'tezilî âlimlerinden Ebû Ali el-Cübbâî (ö. 303/916), Ebû Hâşim el-Cübbâî (ö. 321/933), Kadî Abdülcebbar (ö. 415/1025), Naşî el-Ekber (ö. 293/906) gibi pek çoğunun Aristo mantığını eleştiren yazılar yazmış olması nedeni ile müsteşriklerin bu iddialarına katılmadığını da ifade etmiştir. Neşşâr'a göre müteaahhir dönem kelâmcıları, Aristo mantığını; ta'dil ederek ve İslâmî esaslara uyarlayarak kullanmışlardır (Neşşâr, 1984; 94, 98).

Felsefe ile ilgilenen ilk Mu'tezilî âlim olan Ebü'l-Hüzeyl'in (ö. 235/849-50 [?]), hem Maniheistlere hem de Hişâm b. Hakem'e karşı olan mücadelesinde görüşlerini delillendirebilmek amacı ile felsefeye yöneldiği düşünülmektedir (Nyberg, 1978; VIII, 759). Ebü'l-Hüzeyl sonrası Mu'tezilî âlimler de benzer şekilde muhaliflerine karşı görüşlerini ispatlayabilmek için usul ve metot açısından Yunan felsefesinden yararlanma yoluna gitmişlerdir.

Macdonald, Ebü'l-Hüzeyl'in Yunan felsefesinden etkilenmekle birlikte Kur'an'ı referans aldığını ve bu fikirleri dönüştürdüğünü belirtir. Nazzâm benzer şekilde Yunan filozoflarını okuyarak buralardan edindiği bilgileri Mu'tezile düşüncesine uyarlamıştır (Macdonald, 1903; 139-140).

Mu'tezile'nin Yunan mirasından yararlanarak kendilerine büyük bir teolojik yapı kurduklarını belirten Van Ess, nazariyelerini oluştururken; akla dayanmayı tercih eden Mu'tezile'nin nadiren Kur'an'dan iktibasta bulunduğunu belirtir. Fakat bu durum, Kur'an'ın kendileri için ana rehber olma ilkesini değiştirmemiştir. Ayrıca Ebü'l-Hüzeyl ve Nazzâm'ın eserlerini, Yunanca eserlerin çoğunun henüz tercüme edilmeden önce tamamladıklarını ifade eden Van Ess'e göre, onların fikirleri üzerinde belirgin bir Yunan tesirinden söz etmek mümkün değildir. O, Nazzâm'ın eserlerinde görülen Stoacı izlere, Maniheist ve Berdesancılar kanalı ile ulaştığını düşünmektedir (Van Ess, çev. 2009; 178).

Ancak İbn Murtaza, Tabakât'ında Ebü'l-Hüzeyl'in felsefe kitaplarına vâkıf olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Aristo'nun bilgi felsefesi ve doktrininin Ebü'l-Hüzeyl'in çağdaşları arasında bilinmesi ve Aristo'ya ait olan Organon adlı kitabın bir bölümünün bu dönemde İbn Mukaffa tarafından tercüme edilmiş olmasından dolayı öğretisindeki arka planın bu şartlar altında şekillenmiş olması mümkündür. Onun düşünceleri, her ne kadar Kur'an'a dayansa da olgunlaşması akli ve felsefi nitelikler taşımaktadır.

Pretzl de Van Ess ile benzer bir şekilde ilk dönem mütakellimleri üzerinde Hellenistik gnostik unsurların etkisinin daha belirgin olduğunu düşünmektedir. Ayrıca Pretzl, İslâmî öğretilerin oluşum sürecinin sadece farklı fikirler ile temas sonucu olmadığını; aksine giderek Hristiyanlığı, Maniheizm'i, Gnostisizm'i ve Yunan felsefesini dışlamaya dayandığını belirtir (Pretzl, çev. 2015; 573-575). Mu'tezile tarihinde diğer din mensuplarına yönelik reddiyelerin

sayıca çokluğu ve bu reddiyelerin teşekkül döneminde ve altın çağ olarak adlandırılan kuşakta yoğunlaşmış olması bu kanaati desteklemektedir.²

Mu'tezile üzerinde Hellenistik akılcılığın etkisine işaret eden bir diğer araştırmacı olan Fazlur Rahman, Mu'tezilî âlimlerin hür düşünürler oldukları yönündeki düşünceye katılmamaktadır. Mu'tezile, geleneksel İslâm'ın aksine akait esaslarını sistemli bir şekilde incelemiş ve diğer din ve düşünce mensuplarına karşı savunmuştur. Dış tehlikeler ortadan kaldırıldıktan sonra ise tevhit ve adalet ilkelerine yoğunlaşmışlardır. Ona göre Mu'tezilî âlimler, bu konuda Hellenistik akılcılığın katı ve hoşgörüsüz savunmacıları olmuşlar; nihayetinde kendi silahları ile de yenilmişlerdir (Fazlur Rahman, çev. 1993; 124).

Zühdî Cârullah da benzer bir sonuca işaret ederek; Mu'tezile'nin felsefeyi, başlangıçta İslâm dinine muhalif olanlara karşı kullanmayı amaçladığını, oysa zamanla felsefi konularda derinleştikçe felsefeye olan ilgilerini artırdıklarını belirtmiştir. Cârullah'a göre bu durum iki tehlikeli nedenin ortaya çıkmasına neden olmuştur. İlk olarak Yunan felsefesini yüceltmişler ve filozofların nazariyelerine kutsallık atfederek neredeyse onları, peygamberlik makamına yakın bir hale getirmişlerdir. İkinci olarak ise Mu'tezile, dinî hedeflerinden uzaklaşarak felsefi meseleler ile ilgilenmesiyle birlikte; sadece hareket, sükûn, cevher, âraz, mevcut, ma'dûm ve cüz-ü la yetecezza gibi kavramlar ile meşgul olmaya başlamıştır (Cârullah, 1974; 49-50).

Mu'tezile'nin Yunan felsefesinden etkilendiğine dair iddialar genellikle tevhit, adalet ve tabîyyat konuları üzerinde olmuştur. Fetihler sonrasında farklı din ve medeniyetlerle kurulan ilişkinin bir neticesi olarak gerek Müslümanlar arasında ortaya çıkan İslâm akaidine aykırı düşünceler gerekse diğer din mensuplarının İslâm'a saldırılarına karşı Mu'tezile, İslâm akaidini savunma görevini üstlenmiştir. Lâkin bu süreçte Mu'tezile'nin karşı karşıya kaldığı muhatapları, gelişmiş bir kültüre ve geniş bir felsefi birikime sahiptiler. Bunun sonucunda Mu'tezilî âlimler, muhataplarına karşı sadece Kur'an ve sünneti temel alan bir mücadelenin yeterli olmayacağını düşünerek felsefeye yönelmişler; mantık, cedel usullerini tetkik etmeye başlamışlardır.

Böylece Mu'tezile, din ile felsefenin arasını birleştirmeye çalışmıştır. Ehl-i Sünnet, felsefe ile ilgilenmeye sıcak bakmaz ve dinî açıdan sakıncalı görürken; Mu'tezilî âlimler, felsefe ile yakından ilgilenmişler ve dinî konuları felsefi kavramlar ile açıklama yoluna girmişlerdir. İslâm inancını, diğer din mensupları ve düşünce akımlarına karşı savunurken felsefe ile mantığın usul ve kaidelerinden yararlanarak akli önemsemişler, onu dinî hüküm çıkarmada bir metot haline getirmişlerdir. Bu bakış açısının bir neticesi olarak Mu'tezile, Yunan felsefesinin İslâm dünyasına girmesini kolaylaştırmıştır. Mu'tezile'nin sahip olduğu bu bakış açısı ve toplumsal ihtiyaç, tercüme çalışmaları üzerinde de yönlendirici bir etki bırakmıştır.

Mu'tezile'nin tarihsel seyrinde Abbasiler döneminde yaşanan en önemli olaylardan biri de Mihne dönemidir.

5. MİHNE HAREKETİ

218/833 yılında Me'mûn'un, valisi İshâk b. İbrâhim'e yazdığı mektupta, halku'l-Kur'an konusunda kadı ve muhaddislerden oluşan bir grubu imtihan etmesini istemesiyle Mihne olarak adlandırılan süreç başlamış olur.

² Mu'tezilî âlimler tarafından diğer din ve düşünce mensuplarının görüşlerini çürütmek ve ret etmek amacıyla yazılan reddiyeler hakkında detaylı bilgiler Fihrist'te mevcuttur (İbnü'n-Nedîm, tah. 1978; 204-214).

Me'mûn, aynı senenin Rebiülevvel ayında İshâk b. İbrâhim'e ikinci bir mektup yazar. Bu mektupta isimlerini yazdığı yedi kişiyi de imtihan etmesini ister. Daha sonra yazdığı üçüncü bir mektupta konu hakkındaki kararlılığını daha net bir şekilde ortaya koyar. Valinin halifeden aldığı bu bir dizi mektup sonucu fukâhâ ve muhaddislerden oluşan bir grubu imtihan etmesi ile süreç başlamış olur. Bu süreçte imtihan edilen âlimlerden dördü dışında diğerleri halku'l-Kur'an düşüncesini kabul ettiklerini belirtirler. Halku'l-Kur'an düşüncesini reddeden dört âlim ise Ahmed b. Hanbel, Hasan b. Hammâd es-Seccâde, Kavâirî ve Muhammed b. Nûh el-Madrûb'tur. Ülkenin diğer bölgelerindeki valilere de yazılan mektuplarla uygulama bütün ülke sathına yayılmıştır (Taberî, t.y.; 1824-1825).

Mu'tasım'ın hilafeti döneminde ise, başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere hadis ve fıkıh âlimlerinden birçok kişi sorgulanmıştır. Bu sorgulamaların neticesinde, halku'l-Kur'an fikrini kabul ettiremediği birçok kişinin ölüm emrini vermiş olmasına rağmen, muhalefetin başı olan Ahmed b. Hanbel'i toplumsal tepkiden çekinmesi nedeni ile öldürmemiştir. Hâlbuki başta Ahmed b. Ebî Duâd olmak üzere bir çevresinden birçok kişi onu öldürmesi için telkinde bulunmuş hatta halka karşı sorumluluğu üstlenmeyi teklif etmişlerdir (İbnü'l-Cevzî, tah. 1977, 327).

Halku'l-Kur'an tartışmaları, Emeviler döneminde Ca'd b. Dirhem (ö. 125/742-743) ve Cehm b. Safvan (ö. 125/743) tarafından dile getirilen getirilmiştir. Fakat Abbasiler döneminde mesele, entelektüel düzeyde münazara edilen fikrî bir mücadele konusu olmanın çok ötesine geçerek, bir devlet politikasına dönüşmüştür. Bu dönüşümün nedenleri hakkında, farklı görüşler ileri sürülmüştür.

Muharrem Akoğlu'na göre, halku'l-Kur'an düşüncesi etrafında ortaya çıkan Mihne politikalarının arka planında Arap-Mevâlî çekişmesi ve Mevâlî'nin intikam alma isteğinin yanında Me'mûn'un toplumsal düzeni sağlamak ve mevcut siyâsî kaosu ortadan kaldırmak için siyâsî bir manevraya duyduğu ihtiyaç bulunmaktadır. Mevâlî'nin ise, halku'l-Kur'an düşüncesini savunmasında Arapça ile oluşturulmaya çalışılan Arap üstünlüğüne dair düşünceleri yıkmayı amaçlamış olması muhtemeldir (Akoğlu, 2006; 87-89). Halku'l-Kur'an düşüncesi etrafında oluşan siyâsî olaylarda Mevâlî'nin etkisine bir diğer delil ise bu fikrin Mürchie mensubu olan Bişr el-Merisî (ö. 218/833) tarafından desteklenmiş olmasıdır.

Me'mûn'un hilafet merkezi olarak Merv'i seçmesi, başta Fazl b. Sehl'i vezir yapmak üzere İran asıllı kişilerle yönetici kadrosu oluşturması, Bağdat ve ülkenin çeşitli yerlerindeki ayaklanmalar ile Hz. Ali soyunun isyanları göz önüne alındığında Mihne olaylarını sadece Mu'tezile ile irtibatlandırmak eksik kalacaktır. Me'mûn, ülkedeki dinî düşünceleri kontrol altına alarak; toplumdaki çatışmaları durdurmayı amaçlamış olmalıdır. Ayrıca kardeşi Emin ile girdiği mücadele, Arap-Mevâlî çatışmasını büyütüştür. Me'mûn, Mihne sürecinde Arap kökenli olan Bağdat ulehasının gücünü sınırlayan bir politika yürütmüştür. Bağdat ulehasına Mihne öncesi hediyeler vermesi de amacının onları kontrol altında tutmak olduğunu gösterir (Walter, 1897; 51-52). Bu yolla amacına ulaşamayınca Mihne politikasına yönelmiş olmalıdır. Bu politikanın seyrinde ise Ahmed b. Ebî Duâd (ö. 240/854) etkin bir konumdadır.

Mihne sürecinin başlamasında siyâsî olayların yanında Me'mûn'un ilme duyduğu merak da bu tartışmaları canlı tutmuştur. Me'mûn, oluşturduğu bir mecliste, Bişr el-Merisî ile Abdülaziz el-Kinânî'nin konuyu tartışmalarını sağlamış ve tartışma süresince de tarafsızlığını korumuştur (Kinânî, tah. 1988; 30-33).

Ayrıca Sümâme b. Eşres'in (ö. 213/828), Me'mûn'un yanında önemli bir kıymete haiz olması nedeniyle Me'mûn, hocası Yahyâ b. Mübarek'in yanı sıra Sümâme kanalı ile de Mu'tezilî düşüncenin etkisi altında kalmıştır. Me'mûn'un Mu'tezilî düşünceye yönelmesinde, muhakkak ki onun ilme, araştırmaya ve fikirsiz tartışmalara yönelik kişisel ilgisinin de önemli bir etkisi vardır. Dolayısıyla Me'mûn'un kişiliği ile Mu'tezile'nin genel eğilimi bir benzerlik taşımaktadır.

Me'mûn döneminde başlayıp Mu'tasım ve Vâsık dönemlerinde de devam eden Mihne politikası ve âlimlerin sorgulanma süreci Mütevekkil'in hilafete geçmesi ile sona ermiştir. Mütevekkil, hilafeti döneminde (847-861) halku'l-Kur'an etrafındaki tartışmaların yapılmasını yasaklamış ve düşüncelerinden dolayı hapse atılan insanları serbest bırakmıştır (Taberî, t.y.; 1905). Bu dönemle birlikte Mu'tezile'nin "altın çağ" olarak adlandırılan dönemi sona ererken "gümüş çağ" başlamıştır (Watt, çev. 20010; 371).

Mütevekkil, yayınladığı fermanlarla; dinî konularda, aklî tefekkürü ve araştırmayı yasaklayarak; insanları, tasdik ve taklit metotlarını takip eden hadis âlimlerine uymayı emretmiştir (Zehebî, tah. 2009.; IV, 2). Mihne döneminde başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere hadis ve fıkıh âlimlerine uygulanan baskı ve işkenceler halk arasında Mu'tezile'ye karşı bir reaksiyonun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu reaksiyon sadece Mu'tezile ile sınırlı kalmamış onların kullandıkları usul ve metotları da kapsamıştır. Mütevekkil'in de bu anlayışı destekleyen fermanlarını etkisi ile İslâm toplumunda aklî düşünce ve buna bağlı olarak araştırma usul ve yöntemleri terkedilirken Ehl-i Hadis'in yıldızı parlamaya başlamıştır.

Mihne sürecinde Mu'tezilî âlimlerin, Abbasi yönetimi ile olan sıkı ilişkilerine kendi içlerinden de eleştiri gelmiştir. Mu'tezile'nin rahibi olarak tanınan İsa b. Sabîh el-Murdar (ö. 226/841), devlet ricâline yakın olan kişinin ne miras bırakabileceğini ne de miras alabileceğini belirterek konuyu iman ile ilişkilendirmiştir. Murdar'dan sonra gelen bir grup Mu'tezilî ise bu şekildeki kişiyi fâsık olarak tanımlamışlardır (Bağdâdî, t.y.; 164).

Mütevekkil ile birlikte değişen devlet politikası Mu'tezile'den kopmalara neden olmuştur. Bu dönemde Ebû İsa Verrâk, İbnü'r-Râvendî, Eş'arî, Abdullah b. Mümellek, Ebû Muhammed Nevbahtî, Ebû Ca'fer b. Kubbe, Ebü'l Hasan b. Bişr, gibi âlimlerin Mu'tezile'den ayrılarak kendilerine göre farklı bir yol tutmuşlardır.³

Mütevekkil'in Mihne siyasetine son vermesi ile başlayan ve "gümüş çağ" olarak adlandırılan dönemde daha önceki fikir zenginliğinin olmadığını görürüz. Buradaki en büyük âmillerden birisi toplumun ve yönetimin aklî düşünceye yönelik olumsuz tutumları nedeni ile eskisi gibi çok sayıda Mu'tezilî âlimin yetişmemesidir.

6. SONUÇ

Abbasilerin, kendilerine toplumsal bir zemin oluşturabilmek amacıyla gözettileri milliyetçi ve asabiyetçi bakış açısından uzak, mevâlîyi gözetken politikaları; mevâlî bir zemine sahip olan Mu'tezilî alimler tarafından desteklenmiştir. Fırka, özellikle Me'mun Vâsık ve Mu'tasım dönemlerinde altın çağını yaşamıştır. Ayrıca Zenâdîka'ya devlet eliyle başlatılan mücadele sürecinde Mu'tezilî alimlere duyulan ihtiyaç, bu ilişkiyi pekiştirmiştir. Fakat bu süreçte, siyasi

³ Bu âlimler hakkında detaylı bilgi için bkz: İbnü'n-Nedîm, 1978; 225-226.

erle kurulan bu yakın ilişkiden rahatsız olan Mu'tezilî alimlerin de var olduğunu görmekteyiz.

Mu'tezile'nin altın çağı olarak adlandırılan bu süreçte, ekolün ana bünyesini oluşturan önemli alimler yetişmiş ve beş esas olarak adlandırılan usûlü'l-hamsenin usul ve kaideleri geliştirilip sistemleştirilmiştir.

Bu dönemde Mu'tezile'nin gelişiminde rol oynayan bir diğer unsur ise farklı inanç ve kültürlerle mensup insanlar arasında gerçekleştirilen ilmî münazaralardır. Bu münazaralar esnasında Mu'tezilî alimlerin, Yahudi, Hıristiyan, İran ve Hintli alimlerle muhatap olmuşlardır. Mu'tezile, bu münazaralar vasıtası ile bir taraftan İslam inancını savunmaya çalışırken diğer taraftan muhatapları dolayısıyla mantık, cedel ve felsefe uğraşarak İslam düşüncesinin gelişimine katkı sunmuştur. Yine bu etkileşimin bir neticesi olarak fırka mensupları tarafından, muhataplarına yönelik reddiyeler yazılmıştır.

Abbasiler döneminde Mu'tezilî düşüncenin gelişiminde bir diğer önemli unsur, tercüme faaliyetleridir. İlk dönemlerde İran ve Hint kökenli eserler Arapçaya tercüme edilirken; zaman içinde ilginin Yunaca eserlere yöneldiğini görüyoruz. Mu'tezile, tercüme eserler vasıtasıyla zengin bir kültürel mirasa ulaşmıştır. Mu'tezilî alimlerin bu zengin kültürel mirastan yararlanmış olmaları, nazariyelerinin orijinal olmayıp tercüme eserlerden iktibas edildiği iddialarını gündeme getirmiştir. Lakin onlar, tercüme neticesinde ulaşılan bu zengin müktesebattan yararlanmakla birlikte İslam akaidi çerçevesinde kendi orijinal fikirlerini geliştirmeyi de başarmışlardır. Onların bu süreçteki bir diğer başarısı ise mantık ve cedel usullerini tetkik edip teorilerini bu doğrultuda geliştirmeleri ve felsefeye yönelerek din ile felsefenin arasını birleştirme çabalarıdır.

Ancak Abbasiler döneminde farklı inanç ve düşünce mensupları arasında gerçekleşen ilmî münazaralar ve tercüme faaliyetleri Mu'tezilî düşüncenin gelişiminde önemli bir rol oynarken yaşanan mihne süreci, ekolün toplumla bağının kopmasına ve zaman içinde kan kaybetmesine neden olmuştur.

KAYNAKÇA

Ahmed b. Hanbel. (2005). **Red ale'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye** (Tah., Dağşû b. Şebîb el-Acmî), Kuveyt: Gırâs.

Akoğlu, M. (2006). **Mihne Sürecinde Mu'tezile**, İstanbul: İz Yayıncılık.

Aydınlı, O. (2010). **Akılcı Din Söylemi**, Ankara: Hitit Kitap.

Bağdadî, A. (t.y). **el-Fark Beyne'l Firâk**, Kahire: Mektebetü Dâri't-Turâs.

Câhız. (1998). **el-Beyân ve't-Tebyîn** (Tah. Abdüsselâm Muhammed Harun), Kahire: Mektebetü'l-Hancî.

Carr, M. S. (1998). **Tercüme fî Asri'l-Abbasi** (Arapça çev., Necîp Gazâvî), Şam: Menşürâtü Vizâratî's-Sekâfe.

Cârullah, Z. (1974). **Mu'tezile**, Beyrut: Ehliyetü'n-Neşrûve't-Tevzi'.

Ebü'l-Ferec, Ali b. Hüseyin el-İsfahânî. (2008). **Kitabü'l-Eğanî** (Tah., İbrahim Se'âfîn, Bekir Abbâs), Beyrut: Dâr Sâder.

Fazlur rahman. (1993). **İslâm** (Çev. Mehmet Dağ, Mehmet Aydın), İstanbul: Selçuk Yayınları.

- Gutas, D. (2003). **Yunanca Düşünce Arapça Kültür** (Çev. Lütfi Şimşek), İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Hatîb Bağdâdî. (2001). **Târîhu Bağdad** (Tah., Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî.
- Hitti, P. (1989). **Siyasal ve Kültürel İslâm Tarihi** (Çev., Salih Tuğ), İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- İbnü'l Cevzî, Ebü'l-Ferec. (1977). **Menâkibu'l-İmâm Ahmed b. Hanbel**, Beyrut: Mektebetü'l-İrşad.
- İbnü'l-Murtazâ. (1988). **Tabakâtu'l-Mu'tezile** (Tah., Susanna Diwald-Wilzer), Beyrut: Dâru'l-Müntezir.
- İbnü'n-Nedîm. (1978). **Kitâbu'l-Fihrist** (Tah. Rızâ Teceddüd), Beyrut: Daru'l Marife.
- Kâdî Abdülcebâr. (1974). **Fadlu'l-İ'tizal ve Tabakâtu'l-Mu'tezile** (Tah., Fûâd Seyyid), Tunus: Daru'l-Tunusiyye.
- Kinânî, Abdülaziz b. Yahyâ b. Müslîm. (1988). **el-Hayde ve'l-İntisâru'l-Menhec es-Selefi** (Tah. Muhammed Abdülhâdî), Amman: Dâru-Ammar, Amman.
- Macdonald, D. B. (1903). **Development of Muslim Theology Jurisprudence and Constitutional Theory**, Newyork: Trow Directory.
- Mertoğlu, M. S. (2013). “*Yezîdî, Yahyâ b. Mübârek*”. **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/yezidi-yahya-b-mubarek> (Erişim Tarihi: 22.10.2020).
- Mes'ûdî, Alî b. el-Hüseyn b. Alî. (1973). **Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher** (Tah., Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd), Beyrut: Daru'l-Fikr.
- Neşşar, A. S.(1984). **Menahicu'l-Bahs inde Mütfekkiri'l-İslâm**, Beyrut: Daru'l-Nahzati'l-Arabiyye.
- Nicholson, R. (1977). **A Literary of The Arabs**, London: Urwin Brother Limited The Gresham Press.
- Nyberg, H. S. (1978). “*Mu'tezile*”. **MEB İslâm Ansiklopedisi**, VIII, 756-764.
- O'leary, L. E. (1971). **İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri** (Çev. Hüseyin Yurdaydın, Yaşar Kutluay), Ankara: AÜİF Yayınları.
- Öz, M. (2013). “*Zındık*”. **TDV İslâm Ansiklopedisi**, <https://İslâmansiklopedisi.org.tr/zindik> (Erişim Tarihi: 10.02.2020).
- Pretzl, O. (2015). “*Erken dönem İslâm'ın Atom Öğretisi* “ (Çev. Bilal Kır). **Kelam Araştırmaları**, Cilt:13, Sayı: 1, 561-575.
- Seyyid N. H. (2007). **Hint ve Farişî Arka Plan**. Seyyid Hüseyin Nasr, Oliver Leaman (Ed.), (Çev. Şamil Öçal, H. Tuncay Başoğlu), İstanbul: Açılım Kitap.
- Sunar, C. (1967). **İslâm Felsefesi Dersleri**, Ankara: AÜİF Yayınları.
- Taberî. (t.y). **Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk** (Tah., Ebû Sayyib el-Keremî), Ürdün: Beytü'l-Efkârî'd-Devliyye.
- Van Ess, J. (2009). “*Mu'tezile: İslâm'ın Akılcı Yorumu 2*” (Çev. Veysel Kasar). **Harran Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 21, 169-179.
- Zehebî. (2009). **Mizânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl** (Tah. Muhammed Berekât, Ammâr Rîhâvî), Beyrut: Dâru'l-Risâleti'l-A'lemiyye.

Walter M. P. (1897). “*Ahmed Ibn Hanbel and The Mihna*”. **Brill**, Leiden, 51-52.

Watt, W. M. (2010). **İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri** (Çev., E. Ruhi Fığlalı), Ankara: Sarkaç Yayınları.